

**Ετερότητα στο σχολικό περιβάλλον και διδασκαλία της ελληνικής
γλώσσας με βάση τις αρχές της εφαρμοσμένης γλωσσολογίας και της
διαπολιτισμικής εκπαίδευσης**

**Diversity in the school environment and teaching the Greek language
based on the principles of applied linguistics and intercultural
education**

Ναπολέον Σπ. Μήτσης

Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Περίληψη

Η έλευση στη χώρα μας κατά τα τέλη του 20ού αιώνα ενός μεγάλου αριθμού πληθυσμών που δεν γνώριζαν την Ελληνική Γλώσσα είχε άμεσο αντίκτυπο στον χώρο του σχολείου, όπου η ανατροπή των δημογραφικών δεδομένων και η αιφνίδια μεταβολή της πολιτισμικής και γλωσσικής σύνθεσης του μαθητικού πληθυσμού κατέδειξαν τις σοβαρές αδυναμίες του χρησιμοποιούμενου έως τότε μοντέλου αντιμετώπισης της σχολικής ετερότητας το οποίο διέθετε έναν σαφή μονοπολιτισμικό και μονογλωσσικό χαρακτήρα. Με βάση τα δεδομένα αυτά, επιχειρείται στην παρούσα εισήγηση μια σύντομη παρουσίαση των σχετικών εξελίξεων που σημειώθηκαν στη χώρα μας κατά το πρόσφατο παρελθόν και ακολουθεί μια σειρά προτάσεων για ουσιαστική διαχείριση και αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του θέματος της σχολικής ετερότητας με τη δημιουργική σύνδεση και τη συνδυασμένη εφαρμογή των μεθοδολογικών αρχών και των τεχνικών διδασκαλίας της εφαρμοσμένης γλωσσολογίας και της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης.

Λέξεις-κλειδιά: διαπολιτισμική εκπαίδευση, επικοινωνιακή προσέγγιση, εφαρμοσμένη γλωσσολογία, σχολική ετερότητα, πολυπολιτισμικότητα, διαπολιτισμικότητα, μοντέλα διαχείρισης της ετερότητας

Abstract

The arrival of a large population in our country, who did not speak Greek, during the late 20th century, had a direct impact on schools, where overturning demographic data and the profoundly changing cultural and linguistic composition of the student population demonstrated the serious weaknesses of the hithertoused model of school diversity, which had a clear character that was addressed to a society which has exclusively one culture and one language. Based on this data, this paper we attempt to present a brief overview of the relevant developments that have taken place in our country in the recent past and follows a series of suggestions for effective management and more effective treatment of the issue of school diversity by creatively linking and applying the methodological principles and teaching techniques of applied linguistics and intercultural education.

Keywords: intercultural education, communicative approach, applied linguistics, school diversity, multiculturalism, interculturality, diversity management models

1. Εισαγωγικά

Σε αντίθεση με το παρελθόν, η μετανάστευση σήμερα, ως χαρακτηριστικό του παγκοσμιοποιημένου περιβάλλοντος δεν είναι πλέον θεσμοποιημένη αλλά ‘άτακτη’ (Δαμανάκης, 1997, Κοιλιάρη, 2016). Το δεδομένο αυτό καθιστά τη μετανάστευση μια πολύ δύσκολη υπόθεση για όλους όσους εμπλέκονται σ’ αυτήν. Σ’ αυτό ακριβώς το σημείο έγκειται η ιδιαίτερη ευθύνη της εκπαίδευσης η οποία καλείται πλέον να λειτουργήσει αποτελεσματικά στο πλαίσιο των νέων εξελίξεων και να διαμορφώσει για τους ξένους ένα περιβάλλον κατανόησης, αλληλεγγύης και ανθρωπιάς.

2. Πολιτισμός και γλώσσα

Η γλώσσα δεν συνιστά απλώς ένα εργαλείο συνεννόησης αλλά αποτελεί ταυτόχρονα και φορέα αξιών, πράγμα που σημαίνει ότι η γνώση μιας γλώσσας συνεπάγεται λίγο-πολύ και την ταυτόχρονη οικειοποίηση του πολιτισμού της αντίστοιχης κοινότητας (Κωστούλα-Μακράκη, 2001, Kramsch, 1998, Mey, 1993, Μήτσης, 1998 & 2015, Wardhaugh, 1992).

Το πρόβλημα όμως που συνήθως δημιουργεί η στενή αυτή σχέση γλώσσας και πολιτισμού είναι η δημιουργία μονόπλευρων, σχηματικών και στρεβλωτικών ομαδικών πεποιθήσεων για τους άλλους που χαρακτηρίζονται ως *στερεότυπα* και, όπως είναι γνωστό, η στερεοτυπική σκέψη και συμπεριφορά απορρίπτει ως κατώτερο ή ως επικίνδυνο κάθε στοιχείο που έχει το γνώρισμα του ξένου ή του διαφορετικού. Η υπέρβαση αυτών των αγκυλώσεων συνιστά κατά βάση έργο της εκπαίδευσης, η οποία πρέπει να επιτύχει τον σεβασμό της ετερότητας στην αίθουσα διδασκαλίας, γεγονός που θα αποτελέσει πηγή ανανέωσης, δημιουργικότητας και πνευματικού πλούτου όχι μόνο για το σχολικό αλλά και για το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (Δαμανάκης, 1997, Μήτσης, 1998).

3. Η διαχείριση της γλωσσικής/πολιτισμικής ετερότητας: Ένα σύντομο ιστορικό

Η χώρα μας δεν έθεσε στο παρελθόν ζητήματα ετερότητας, γιατί θεωρούσε τον εαυτό της ως μια ιδιαίτερα ομοιογενή κοινότητα, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980. Κατά την εποχή όμως αυτή, η έλευση στην Ελλάδα μεγάλου αριθμού ατόμων που δεν είχαν ως μητρική την Ελληνική γλώσσα, δημιούργησε μια νέα κατάσταση στον γλωσσικό χάρτη του εσωτερικού, γεγονός που κατέδειξε τις σοβαρές αδυναμίες του μονοδιάστατου μέχρι τότε προσανατολισμού της εκπαιδευτικής μας πολιτικής (Δαμανάκης, 1997, Κεσίδου, 2008, Μήτσης, 1998, Νικολάου, 2008).

Ο αναποτελεσματικός χειρισμός του θέματος από την πολιτεία ήταν μάλλον απότοκο του αιφνιδιασμού παρά το προϊόν μιας κατάλληλα σχεδιασμένης και καλά μελετημένης παρέμβασης. Απόδειξη του γεγονότος είναι ότι στη δεκαετία του 1990 επιχειρείται μια προσπάθεια για αντιμετώπιση του ζητήματος, η οποία όμως δεν φτάνει σε σημείο να άρει, με σαφή τρόπο, την αντίφαση μεταξύ κοινωνικής και σχολικής πραγματικότητας.

Εν ολίγοις, το ζήτημα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης αντιμετωπίστηκε τότε αποσπασματικά, ελλειπτικά και χωρίς τον απαιτούμενο σχεδιασμό με αποτέλεσμα το ελληνικό σχολείο να λειτουργεί ακόμη με βάση την παραδοσιακή αντίληψη, αφήνοντας ανεκμετάλλευτο το γλωσσικό και πολιτισμικό κεφάλαιο που διαθέτουν οι αλλοδαποί μαθητές του.

4. Από τη αφομοιωτική πολιτική στη δημιουργία της διαπολιτισμικής αντίληψης

Η παιδαγωγική, υπό τις νέες κοινωνικές συνθήκες, κλήθηκε να επαναπροσδιορίσει το περιεχόμενο της εκπαίδευσης και να προτείνει κατάλληλες μεθόδους και πρακτικές,

ώστε να αρθεί η αναντιστοιχία μεταξύ των κοινωνικών δεδομένων και των επιδιώξεων του σχολείου.

Η απάντηση λοιπόν της παιδαγωγικής επιστήμης στην πρόκληση των καιρών ήταν η δημιουργία του μοντέλου που είναι γνωστό ως ΔΕ (*διαπολιτισμική εκπαίδευση*). Σημειώνουμε εδώ ότι το μοντέλο αυτό δεν συγκροτήθηκε αυτόματα αλλά προέκυψε ως αποτέλεσμα μιας σειράς πολύχρονων αναζητήσεων και συστηματικών ερευνών που οδήγησαν στη δημιουργία του (Γκόβαρης, 2000, Cummins, 2005, Δαμανάκης, 1997, Κεσίδου, 2008, Κοιλιάρη, 2016, Νικολάου, 2008). Με λίγα λόγια, πριν από την εμφάνιση της ΔΕ, εφαρμόστηκαν πειραματικά και ορισμένα άλλα μοντέλα τα οποία οδήγησαν στη συγκεκριμένη λύση. Τα μοντέλα αυτά διαιρούνται σε δυο γενικές κατηγορίες: (i) σε *μονοδιάστατα* ή *παραδοσιακά* και (ii) σε *πολυδιάστατα* ή *σύγχρονα*. Η κατηγορία των μονοδιάστατων περιλαμβάνει: (α) το μοντέλο *αφομοίωσης* και (β) το μοντέλο *ένταξης* ή *ενσωμάτωσης*. Η κατηγορία των πολυδιάστατων περιλαμβάνει: (γ) το *πολυπολιτισμικό* και (δ) το *διαπολιτισμικό* μοντέλο. Επιχειρώντας μια σύντομη αναφορά στα παραπάνω μοντέλα, επισημαίνουμε τα εξής:

(α) Το μοντέλο της *αφομοίωσης* είναι το πρώτο που εφαρμόστηκε ιστορικά και βασική του αρχή είναι η δημιουργία ενιαίας πολιτισμικής και γλωσσικής ταυτότητας σε όλους τους μαθητές ανεξάρτητα από το αν ορισμένοι από αυτούς διαθέτουν ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Στο εν λόγω μοντέλο, η εκπαιδευτική διαδικασία αγνοεί την οποιαδήποτε ιδιαιτερότητα και αξιολογεί τις διαφορές ως εμπόδιο στη διαδικασία της κοινωνικής ένταξης του μαθητή. Επιπλέον, οι όποιες γλωσσικές ή άλλες αδυναμίες εμφανίζει ο ξένος μαθητής χαρακτηρίζονται ως έλλειμμα ή ως ανεπάρκεια η οποία πρέπει να αντιμετωπιστεί με σειρά μέτρων, όπως είναι τα λεγόμενα *αντισταθμιστικά προγράμματα*, *οι τάξεις υποδοχής* κλπ. Σημειώνουμε μάλιστα εδώ ότι με βάση τη θεωρία του ελλείμματος οι ξένοι μαθητές κατέληγαν να θεωρούνται ως άτομα μειωμένης αντίληψης (Δαμανάκης, 1997, Μήτσης, 1996).

(β) Το μοντέλο της *ένταξης* ή *ενσωμάτωσης* αποτελεί οργανική συνέχεια και προέκταση του αφομοιωτικού, με τη διαφορά ότι στο μοντέλο αυτό λαμβάνονται υπόψη, εν μέρει και υπό προϋποθέσεις, και οι πολιτισμοί των μεταναστευτικών ομάδων. Το μοντέλο αυτό στηρίζεται στη θεωρητική αρχή ότι οι πολιτισμοί και οι γλώσσες, πέρα από τις εμφανείς τους διαφορές, διαθέτουν και μια σειρά κοινών στοιχείων τα οποία μπορούν, στην περίπτωση των μεταναστών, εφόσον δεν αντιστρατεύονται τις βασικές δομές του ισχύοντος πολιτιστικού συστήματος, να

διατηρηθούν και να αξιοποιηθούν κατάλληλα για την ευχερέστερη ενσωμάτωση των ξένων μαθητών. Αυτό σημαίνει ότι, σε επίπεδο αρχών και επιδιώξεων, το μοντέλο αυτό δεν απέχει πολύ από το αφομοιωτικό, αφού η πολιτισμική και γλωσσική ετερότητα γίνεται αποδεκτή όχι ως αυταξία αλλά ως εργαλείο που διευκολύνει την αφομοιωτική διαδικασία.

(γ) Το *πολυπολιτισμικό μοντέλο* (που ανήκει στην κατηγορία των *πολυδιάστατων*) έχει ως αφετηρία τη θεωρητική θέση της *ισοτιμίας των πολιτισμών* σύμφωνα με την οποία, η επίτευξη της προσδοκώμενης κοινωνικής συνοχής αλλά και της παροχής ίσων ευκαιριών, προϋποθέτει την ισότιμη και επί ίσοις όροις καλλιέργεια όλων των πολιτισμών που συνυπάρχουν σε μια συγκεκριμένη κοινότητα. Σε εκπαιδευτικό βέβαια επίπεδο η εφαρμογή της αρχής αυτής θα σήμαινε την ίδρυση μιας σειράς ξεχωριστών σχολείων για κάθε επιμέρους γλωσσική ή πολιτισμική ομάδα για την οποία μάλιστα θα εφαρμοζόταν κάθε φορά και ιδιαίτερο ΑΠ (αναλυτικό πρόγραμμα). Το μοντέλο αυτό, παρά τον επιφανειακό σεβασμό του στους επιμέρους πολιτισμούς, εμφανίζει ωστόσο το εξής μειονέκτημα: Η παράλληλη καλλιέργεια μιας σειράς διαφορετικών πολιτισμών, χωρίς την αναγκαία αλληλεπίδραση, θα μπορούσε να μεταβάλει σε γκέτο τα επιμέρους τμήματα του πληθυσμού που διαφοροποιούνται πολιτισμικά από την κύρια κοινωνική μάζα.

(δ) Το *διαπολιτισμικό μοντέλο*: Η διαπίστωση της αδυναμίας των προηγούμενων μοντέλων να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά το φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας, οδήγησε κατά τα τέλη του 20ού αιώνα στη δημιουργία του λεγόμενου *διαπολιτισμικού μοντέλου*. Διευκρινίζουμε ότι η διαπολιτισμικότητα δεν συμπίπτει με την πολυπολιτισμικότητα, γιατί η *πολυπολιτισμικότητα* είναι έννοια περιγραφική και στατική, ενώ η *διαπολιτισμικότητα* είναι έννοια δυναμική και εξελικτική. Επιπλέον, η ΔΕ, όπως και η ΕΠ (επικοινωνιακή προσέγγιση), δεν αποτελεί μέθοδο διδασκαλίας με τη στενή έννοια του όρου αλλά κάτι πολύ ευρύτερο που ισοδυναμεί με ιδεολογία ή φιλοσοφική αντίληψη, αφού η εφαρμογή της συνδυάζεται τόσο με τη δημιουργία μιας σειράς νέων αξιών, όσο επίσης και με την αναβίωση κλασικών ανθρωπιστικών αρχών και ιδανικών που είχαν ήδη ξεχαστεί (Μήτσης, 2004).

Πιο συγκεκριμένα, η ΔΕ δεν εξαντλείται στην ιδέα της απλής συνύπαρξης των πολιτισμών αλλά επιμένει στην αλληλεπίδραση και στη μεταξύ τους όσμωση, δηλαδή σε διαδικασίες που δημιουργούν προϋποθέσεις αλληλεγγύης και προόδου σε κοινωνικό πλαίσιο. Τα βασικά μάλιστα αξιώματά της είναι τα εξής:

- (i) Η ισοτιμία των πολιτισμών και των γλωσσών που συνυπάρχουν και χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο μιας και της αυτής κοινότητας.
- (ii) Η αντιμετώπιση της ετερότητας ως διαφοράς και όχι ως μειονεξίας ή ελλείμματος.
- (iii) Η υιοθέτηση διδακτικών αρχών, μεθόδων και τρόπων παρέμβασης που οδηγούν στην υπέρβαση των διαφορών και στον σεβασμό της ετερότητας, με στόχο τη δημιουργία ίσων ευκαιριών για όλους τους μαθητές.

5. Διαπολιτισμική παιδεία και επικοινωνιακή προσέγγιση: Επιχειρώντας τη δημιουργική συνάντηση πολιτισμών και γλωσσών στο περιβάλλον του σχολείου

Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω αξιώματα της ΔΕ καθώς επίσης και το γεγονός της δημιουργικής εκμετάλλευσης των βασικών αρχών του επικοινωνιακού μοντέλου τις οποίες και υιοθετεί, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο κλάδος αυτός αποβλέπει όχι μόνο την αποδοχή της ετερότητας αλλά στην ουσιαστική συνάντηση των πολιτισμών μέσα στον χώρο του σχολείου. Συμπληρώνουμε μάλιστα εδώ ότι τα αξιώματα της ΔΕ καθώς και η όλη φιλοσοφία της οδήγησαν στην υιοθέτηση μιας σειράς μεθοδολογικών αρχών, οι κυριότερες από τις οποίες είναι συνοπτικά οι ακόλουθες (Δαμανάκης, 1997, Δημητριάδου & Ευσταθίου, 2008, Κεσίδου, 2008, Μήτσης, 2004, Παπαδοπούλου, 2008, Τσιρώνης, 2008):

- (i) Η καλλιέργεια της *ενσυναίσθησης*, δηλαδή της ικανότητας των μαθητών να μπαίνουν στη θέση του άλλου, να αντιλαμβάνονται τα προβλήματά του και να τον κατανοούν.
- (ii) Η αρχή των *πολλαπλών οπτικών*, δηλαδή η ανάπτυξη της ικανότητας να αντιλαμβάνονται την πολυπλοκότητα ενός ζητήματος και να μπορούν να το εξετάζουν από διαφορετικές οπτικές γωνίες και πλευρές.
- (iii) Η αρχή της *αναπλαισίωσης*, δηλαδή η μεταφορά ενός δύσκολου προβλήματος σε άλλο συγκεκριμένο, δηλαδή σε διαφορετικό περιβάλλον με στόχο να ξεπεραστεί μισημαντική δυσκολία.
- (iv) Η αρχή της *εφαρμογής των αρχών της επικοινωνιακής προσέγγισης* σε επίπεδο διδασκαλίας της γλώσσας.
- (v) Η αρχή της δημιουργίας, όπου αυτό είναι δυνατόν, των κατάλληλων προϋποθέσεων που θα οδηγούν σε πολιτισμική (άρα και γλωσσική) επαφή μεταξύ των επιμέρους ομάδων. Η αρχή αυτή απαιτεί την πολιτισμική

διεύρυνση των ΑΠ στην οποία συμπεριλαμβάνεται και η διδασκαλία των μητρικών γλωσσών των επιμέρους ομάδων. (vi) Στις μεθοδολογικές αυτές αρχές θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και μερικές άλλες μεταξύ των οποίων και οι εξής: *Η εκπαίδευση για αλληλεγγύη. Η εκπαίδευση για υπέρβαση των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων και, τέλος, η ανάπτυξη αισθημάτων σεβασμού για τους άλλους πολιτισμούς.*

Για την υλοποίηση των ανωτέρω μεθοδολογικών αρχών, οι ειδικοί προτείνουν μια σειρά τεχνικών διδασκαλίας στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και οι ακόλουθες (Δαμανάκης, 1997, Τσιρώνης, 2008):

- Η χρήση του διαλόγου ως βασικής διδακτικής τεχνικής με στόχο την αλληλεπίδραση των μαθητών και τη διεύρυνση των διαπροσωπικών σχέσεων.
- Η ελευθερία της έκφρασης και η διατύπωση διαφορετικής άποψης σε φιλικό κλίμα πάντοτε με την παράθεση επιχειρημάτων.
- Διαθεματικές εργασίες που απαιτούν διαπολιτισμική αντιμετώπιση.
- Η αξιοποίηση του πολιτισμικού κεφαλαίου των αλλοδαπών μαθητών μέσα από σειρές δραστηριοτήτων και συγκεκριμένα: Ήθη και έθιμα, λαϊκές δοξασίες, παραδόσεις, θρύλοι, μύθοι, τραγούδια, χοροί, φαγητά, εθνικές και θρησκευτικές γιορτές κλπ. θα μπορούσαν να αποτελέσουν, με κάθε ευκαιρία, αντικείμενο συζητήσεων, αλληλεπιδράσεων και παιδαγωγικών ενασχολήσεων στον χώρο του σχολείου.

6. Επίλογος

Κλείνουμε λέγοντας ότι η πολυπολιτισμική κοινωνία η οποία άρχισε να διαμορφώνεται στον αιώνα που ζούμε θα αποτελεί πλέον τον κανόνα και, κατά συνέπεια, η εκπαίδευσή μας οφείλει να προετοιμάσει σωστά τη νέα γενιά για την πραγματικότητα στην οποία μελλοντικά πρόκειται να ζήσει. Αυτό που πρέπει όλοι μας να κάνουμε είναι να μεταφέρουμε στα παιδιά μας αξίες και να τους αναπτύξουμε μια ανθρωπιστική συνείδηση που θα τους επιτρέπει να γίνουν πολίτες του κόσμου, δηλαδή να μάθουν πώς να συμβιώνουν με τους άλλους και ταυτόχρονα να αγαπούν και να υπηρετούν τον τόπο τους.

Βιβλιογραφία

- Cummins, J. (2005). *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση. Εκπαίδευση με σκοπό την ενδυνάμωση σε μια κοινωνία της ετερότητας* (επιμ. Ε. Σκούρτου, μτφρ. Σ. Αργύρη). Αθήνα: Gutenberg.
- Γκόβαρης, Χ. (2000). Διαπολιτισμική εκπαίδευση και το δίλημμα των «πολιτισμικών διαφορών». *Παιδαγωγικός Λόγος*, τ. 3, 23-30.
- Δαμανάκης, Μ. (1997). *Η εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα-Διαπολιτισμική Προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δημητριάδου, Κ. & Ευσταθίου, Μ. (2008). *Διδακτικές προσεγγίσεις σε μικτές τάξεις*. Στο: *Οδηγός Επιμόρφωσης-Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΕΠΘ-ΑΠΘ, 67-85.
- Κεσίδου, Α. (2008). Διαπολιτισμική εκπαίδευση: Μια εισαγωγή. Στο: *Οδηγός Επιμόρφωσης-Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΕΠΘ-ΑΠΘ, 21-36.
- Κοιλιάρη, Αγγ. (2016). Ελλάδα 2015: νέα πολυπολιτισμικά κοινωνικά συγκείμενα. Νέα ζητήματα γλωσσικής εκπαιδευτικής πολιτικής; Στον τόμο «*Μνήμη Σωφρόνη Χατζησαββίδη-Γλωσσ(ολογ)ικές & Παιδαγωγικές Προσεγγίσεις*». Αθήνα: Gutenberg, 217-31.
- Kramsch, C. (1998). *Language and Culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Κωστούλα-Μακράκη, Ν. (2001). *Γλώσσα και κοινωνία-Βασικές έννοιες*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Mey, L. J. (1993). *Pragmatics: An introduction*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Μήτσης, Ν. (1996). *Διδακτική του γλωσσικού μαθήματος. Από τη Γλωσσική θεωρία στη διδακτική πράξη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μήτσης, Ν. (1998). *Στοιχειώδεις αρχές και μέθοδοι της εφαρμοσμένης γλωσσολογίας. Εισαγωγή στη διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερης ή ξένης γλώσσας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μήτσης, Ν. (2004). *Η Διδασκαλία της γλώσσας υπό το πρίσμα της επικοινωνιακής προσέγγισης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μήτσης, Ν. (2015). *Γραμματική και επικοινωνία*. Αθήνα: Gutenberg.

- Νικολάου, Γ. (2008). *Εκπαιδευτικές πολιτικές διαχείρισης της πολιτισμικής ετερότητας στην Ελλάδα και την Ευρώπη*. Στο: *Οδηγός Επιμόρφωσης-Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΕΠΘ-ΑΠΘ, 37-52.
- Παπαδοπούλου, Β. (2008). Διαπολιτισμική επικοινωνία στο σχολείο και τη σχολική τάξη. Στο: *Οδηγός Επιμόρφωσης-Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΕΠΘ-ΑΠΘ, 53-66.
- Τσιρώνης, Χ. (2008). Κοινωνική αλληλεπίδραση και κοινωνικές σχέσεις στο σχολείο. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στην ενσωμάτωση των μαθητών. Στο: *Οδηγός Επιμόρφωσης-Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΕΠΘ-ΑΠΘ, 123-140.
- Wardhaugh, R. (1992). *Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell.